

С.С. Пічкур

АРХЕОЛОГІЧНА ОСВІТА В КИЄВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена становленню археологічної освіти в Києві у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. на прикладі університету Св. Володимира та на Вищих жіночих курсах, в яких викладали В.Б. Антонович і В.Ю. Данилевич.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, археологічна освіта, персоналістика, В.Б. Антонович, В.Ю. Данилевич, археологічний музей.

Останнім часом інтерес дослідників все частіше повернутий до історії археологічної науки. Цей напрямок стає все більш пріоритетним. Однією зі складових історії дисципліни є історія освіти, в нашому випадку — археологічної. Спеціальних фундаментальних робіт, присвячених вивченню археологічної освіти в Києві поки що не існує. Останнім часом почали з'являтися роботи, які побіжно торкаються археологічної освіти. Це дисертаційні дослідження про функціонування Вищих жіночих курсів (В.А. Кобченко), науково-педагогічну діяльність В.Ю. Данилевича (А.О. Гомоляко), історичну школу В.Б. Антоновича (О.І. Кіян) та ін. Мета статті — розглянути археологічну освіту через призму науково-педагогічної діяльності В.Б. Антоновича і В.Ю. Данилевича в університеті Св. Володимира та на Вищих жіночих курсах. Це дасть можливість визначити творчий внесок учених у скарбницю знань про давнє минуле України та зробити спробу прослідкувати становлення та розвиток археологічної освіти в Києві наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.

Питання про необхідність заснування археологічного інституту в Києві піднімалися

неодноразово, наприклад, на цьому наголошувала графиня П.С. Уварова на заключному засіданні ХІ археологічного з'їзду [Труды, 1902, с. 175—176]. Проте до 1917 р. у місті так і не з'явився профільний заклад, в якому б готували спеціалістів з археології. Найбільшим класичним навчальним закладом Києва був Університет св. Володимира, заснований 8 листопада 1833 року. З 1850 до 1918 року в університеті було чотири факультети: юридичний, медичний, історико-філологічний та фізико-математичний. Викладачі вузу здебільшого були енциклопедистами — спеціалістами широкого профілю, мали різнобічні професійні уподобання, що охоплювали широке коло питань. У роботі археологічних з'їздів та у розкопках брали участь не лише викладачі історико-філологічного факультету, а й фізико-математичного та медичного факультетів. В архівних документах (Державний архів м. Києва) є свідчення про закордонні відрядження викладачів університету: «Командированы за границу на VI археологический съезд: В.С. Иконников, В.Б. Антонович, Ф.Я. Фортинский, И.В. Лучицкий, В.Б. Томс...» [ДАК, ф. 16, оп. 320, № 45, арк. 24], якщо перші чотири професори були істориками, то останній — професором фізіології. У деяких випадках Імператорська археологічна комісія (ІАК) навіть зверталася зі своїми пропозиціями до фізико-математичного факультету. Одним з прикладів таких звернень є лист, надісланий ІАКом у 1890 р. на цей факультет університету св. Володимира, з проханням відправити експедицію в с. Лісовичі Таращанського уїзду, оскільки там були знайдені кістки мамонта. [ДАК, ф. 16, оп. 329, № 150].

Іншим навчальним закладом Києва, де викладалися історичні дисципліни, — був учбовий заклад для жінок (Вищі жіночі курси), заснований Товариством дослідників природи. Важливу роль при створенні цього закладу відіграло прагнення жінок отримати доступ до вищої освіти. Курси мали ще й іншу назву — Київський університет імені святої княгині Ольги. Діяльність курсів тривала з 1878—1889 рр. і мала на меті підготовку педагогів на двох факультетах: фізико-математичному та історико-філологічному. Навчальний курс спочатку був дворічний та поступово розширювався до трьох, пізніше чотирьох років. Це наблизило зміст і характер навчання на курсах до університетського, що давало підстави Раді професорів Вищих жіночих курсів клопотатися про надання випускницям права викладання вивчених на курсах предметів у старших класах жіночих середніх навчальних закладів. У 1886 р. відбувся останній набір на курси і у 1889 р. уряд припинив їх діяльність. 1889—1906 рр. в історії жіночих курсів знаменувалися боротьбою за їх відновлення. Наступний період функціонування курсів припадає на 1906—1920 рр. Викладачами на курсах, в основному, були професори Київського університету св. Володимира, навчальний план відповідав університетському [Кобченко, 2004].

Викладання археології у київських вищих навчальних закладах пов'язане, передусім, з іменем Володимир Боніфатієвича Антоновича. Вперше, як викладач він з'являється на кафедрі Руської історії у 1870 р. — скромний, сором'язливий, проте розумний та неупереджений. В.Б. Антонович закінчив спочатку медичний, а потім історико-філологічний факультет університету св. Володимира, після чого був прийнятий на посаду канцелярського чиновника в Канцелярії генерал-губернатора з відкомандируванням для заняття «во временной комиссии для разбора древних актов» (1863 г.) [ДАК, ф. 16, оп. 317, № 48]. Окрім медичної та історичної освіти вчений, під час відрядження за кордон, вивчав антропологію у Парижі під керівництвом відомого антрополога П. Топінара. [Данилевич, 1908, с. 22]. Після захисту дисертації «Последние времена казачества на правой стороне Днепра по актам от 1679 по 1716 г.» (1870 р.) отримав ступінь магістра Руської історії, після чого почав викладати. Маючи за плечима значний багаж знань, він як ніхто інший підходив на роль викладача археології.

В університеті В.Б. Антонович читав кілька курсів: давньоруської історії, історії Південно-Західної Русі (України), історії козацтва, історії Галицького князівства, джерела західноруської історії, руські старожитності (археологія), а також проводив практичні заняття з давньоруської та південнозахідно-

русської (української) історії. Його лекційні курси завжди були насичені науковими фактами, змістовними, будувалися на його власних дослідженнях. «Антонович завжди був доступним для студентів як в університеті, так і вдома (приймав до 11-ої ранку). Він постійно направляв їхню працю, давав консультації, книги зі своєї бібліотеки, архівні виписки, годинами демонстрував експонати музеїв університету, на прохання молоді проводив цілі цикли занять зі сфрагістики, геральдики, нумізматики. Щовесни вчений організовував історичні екскурсії, а влітку обов'язково брав своїх учнів на археологічні розкопки.» [Ульяновський, 1995, С. 74]

Студенти бачили в ньому авторитета, який завжди допоможе, скерує у вірному напрямку та підтримає. Відомі обставини звернення В.З. Завітневича за науковим керівництвом до В.Б. Антоновича «Въ 1884 году, приступаю къ спеціалізації по русской исторіи, я сразу почувствовалъ, что серьезное изучение древнейшаго періода этой науки безъ знакомства съ археологіей невозможно. Я попытался было обратиться къ имеющейся литературе, но скоро убедился, что археологія находится у насъ въ зачаточномъ состояніи и что наука эта еще не успіла ни накопить достаточнаго количества научнаго матеріала, ни темъ болем выработать приемовъ его разработки. Вотъ те обстоятельства, при которыхъ я вынужденъ былъ обратиться за руководствомъ къ Владимиру Бонифатіевичу, слава котораго, какъ археолога, хорошо мне была известна. Чтобы не беспокоить почтеннаго профессора только для себя лично, я подобралъ небольшую компанію подходящихъ людей...» [Завітневич, 1909] Пізніше у своїх спогадах В.Ю. Данилевич, Д.І. Багалій, Л.П. Добровольський, В.Г. Ляскоронський, П.В. Голубовський, П.П. Курінний та ін., будуть зазначати, що всі вони послідовники «школи В. Антоновича». Роль професора у підготовці фахівців була дуже вагомою, оскільки його знання та досвід стали фундаментом для формування та становлення археологічної науки. Вплив особистості, такої як В.Б. Антонович, на свідомість майбутніх дослідників мав велике значення, хоча професор й не вирізнявся ораторськими здібностями і не мав неймовірно красивого баритону, проте його лекції завжди були змістовними, доступними, з ясним і стислим викладом матеріалу, без зайвих подробиць, з яких слухачі дізнавалися про найновіший матеріал і актуальні проблеми у тогочасній науці.

Зі спогадів В.Ю. Данилевича, одного з учнів В.Б. Антоновича, про заслуги професора у викладанні курсу археології в Київському університеті св. Володимира, дізнаємося: «Той курс слухали не тільки студенти-історики, але й студенти інших відділів,

що цікавилися археологією. Наприклад, до таких слухачів його курсу належав акад. М. Ф. Біляшівський, що був правник. До своїх викладів В. Антонович приносив потрібні речі з Музею. Крім того, протягом курсу він водив слухачів неодноразово до Музею, докладно пояснюючи їм музейські збірки. Для тих же слухачів, що хотіли фахово працювати в галузі археології, Музей був завжди приступний. Свій курс він викладав за порівняльною методою. З цією метою він складав у Музеї невеличкі збірки з інших країн, з Угорщини, з Франції, то-що. Але він не обмежувався університетською аудиторією й неодноразово читав публічні курси археології. Завдяки тому я міг ще гімназистом прослухати його перший курс археології. Не треба забувати також того, що й у Музеї, й на помешканню його відвідувала безліч осіб, що цікавилися старовиною чи просто хотіли його вказівок з приводу яких-будь старовинних речей. Так само він нікому не відмовляв оглянути Музей. Таких-же відвідувачів було чимало. Під час розкопів він добре і зрозуміло розповідав і грабарям, і відвідувачам розкопу про мету розкопу й про українську старовину. Таким чином знання того, що пам'ятки старовини мають наукову вагу поширювалося їм серед широких кіл суспільства. Завдяки тому чимало пам'яток минулого врятувалося для науки...» [Данилевич, 1928, с.19—20]

Лекційний курс з археології не обмежувався аудиторними заняттями. Професор із перших днів навчання спрямовував студентів до самостійної наукової праці. Недостатньо розроблені наукові питання ставали темами рефератів, і вимагали від студентів не лише знань, а й великих зусиль та належної фахової підготовки. На семінарах реферати зачитувалися і жваво обговорювалися, доповнювалися. Часто В.Б. Антонович роздавав студентам однакові теми для опрацювання, проте просив розглядати їх під різними кутами зору. Обговорення рефератів завжди закінчувалося виступом професора, який висловлював свою думку (але ніколи не нав'язував її) з приводу того чи іншого питання та давав загальну оцінку проведеної роботи. Найбільш цікаві з наукового погляду студентські реферати публікувалися в «Університетських записках» і навіть отримували золоті медалі за високий науковий рівень розробки проблеми. «Бували випадки, коли вибрані в рамках академічного семінару Антоновича теми оброблялися досить тривалий проміжок часу і виходили як осбні дослідження або захищалися як кандидатські дисертації» [Кіян, 2005, с. 386] В.Б. Антонович завжди дбав про подальшу долю своїх учнів, після закінчення навчання учні не втрачали зв'язок з учителем, їх дружба та співпраця продовжувалися.

В.Б. Антонович докладав чимало зусиль, щоб залишити кращих своїх вихованців

для викладацької діяльності. Хоча завдання було не з простих, оскільки у той період на факультеті тривала боротьба за вакантні кафедральні посади. У цьому протистоянні В.Б. Антоновича завжди підтримував філолог О.О. Котляревський, який цінував його як вченого, навіть не зважаючи на деякі розбіжності поглядів стосовно здібностей його вихованців «ну, кого Ви підготували! — іронізував О.О. Котляревський над В.Б. Антоновичем, - маленького Дашкевича, горбатенького Голубовського и Багалея (епитет пропускаю)» [Верзилов, 1997, с. 418].

Паралельно з викладацькою діяльністю В.Б. Антонович завідував Музеєм старожитностей університету з 1873 р. та Мюнцкабінетом (нумізматичним кабінетом) при університеті св. Володимира — з 1872 р. і значно поповнив існуючі музейні колекції. «Предметы эти поступили частью путем покупки, частью пожертвованы разными лицами, частью же доставлены из раскопок, которые производил хранитель музея в разных местностях губерний: Киевской, Волынской, Подольской и на северных склонах Кавказа; все предметы происходящие из раскопок, сообщены в музей вместе с подробными дневниками раскопок, которые хранятся в библиотеке музея...» [Антонович, 1884, с. 73]. В.Б. Антонович прийняв музейну колекцію від свого попередника А.І. Линниченка в кількості 1287 предметів старовини, а за роки завідування Музеєм старожитностей колекція суттєво зросла та була передана Ю.А. Кулаковському — наступному керівничому — у такому обсязі: 8813 зареєстрованих речей та 300 незареєстрованих у каталозі і 429 зареєстрованих мап. Результати музейної діяльності професора вражають своїми масштабами. Музей часто використовувався професором як аудиторія для проведення лекційних занять, оскільки на прикладі музейних експонатів можна було наочно продемонструвати пам'ятки минулого. Це допомагало студентам краще пізнати археологічний матеріал і пов'язати його з певним археологічним періодом. У 1905 р. В.Б. Антонович був змушений припинити свою викладацьку діяльність через проблемами зі здоров'ям.

З 1906 до 1915 рр. посаду приват-доцента в Університеті Св. Володимира займав В.Ю. Данилевич [Гомоляко, 2012]. Відомо, що на формування його наукового світогляду вирішальну роль справило навчання в Київському університеті де, як уже згадувалося, саме під керівництвом В.Б. Антоновича він опановував ремесло історика та археолога. Тож не дивно, що В.Ю. Данилевич продовжив справу свого вчителя.

У 1878—1889 рр. на Вищих жіночих курсах, як і в університеті, археологію викладав В.Б. Антонович, так само не обмежуючись

лекційними курсами. Слухачки мали змогу відвідувати університетський музей, яким завідував професор, допомагали йому у підготовці експозицій для виставки на археологічних з'їздах, а влітку приймали участь у розкопках.

Викладачі історико-філологічного відділення курсів, — В.Б. Антонович, І.В. Лучицький, Ф.Я. Фортинський М.П. Дашкевич читали лекції в тому ж обсязі, що й для студентів університету, та заохочували слухачок до самостійної дослідної праці. Під впливом В.Б. Антоновича багато курсисток обирали теми курсових робіт з української історії, займалися перекладом першоджерел, а також брали участь в археологічних розкопках на Київщині, Катеринославщині, Поділлі тощо. Талановитою ученицею В.Б. Антоновича була випускниця курсів Катерина Миколаївна Мельник (Мельник-Антонович), яка ще в студентські роки почала займатися дослідницькою працею. У 1879—1881 рр. вона брала участь в археологічних дослідженнях на території Старого Києва, біля Львівської площі. У 1881 р. досліджувала три групи степових могил під Кременчуком на Полтавщині. У 1882 р. — дюнні «стації» в околицях Києва тощо [Кобченко, 2004].

Після відновлення діяльності курсів у 1906 р. викладати історичні дисципліни продовжив В.Ю. Данилевич. Саме йому потрібно завдячувати створенням археологічного музею Курсів. Як вже згадувалося, лекційний курс старожитностей, як обов'язковий предмет читався в обох навчальних закладах. «За отсутствием археологического музея на Курсах, я вынужден был читать первый курс русских древностей по рисункам. Конечно, такой способ чтения столь специального курса нельзя назвать удовлетворительным в педагогическом отношении...» писав В. Данилевич [Данилевич, 1914, с. 5]. Розуміючи важливість цього питання, наступні кілька років він наполегливо працював над створенням власного музею при Вищих жіночих курсах.

Ідея В.Ю. Данилевича створити музей на курсах та висловлене ним прохання про допомогу [НА ІА НАНУ, ф.2, № 140] знайшли гарячий відгук у хранителя археологічного відділу міського музею — В.В. Хвойки. Він подарував Вищим жіночим курсам колекцію історичних старожитностей, що складалася з 242 предметів із власних зібрань, при цьому не лише дібрав характерні зразки старожитностей, але також змонтував їх, передавши музею повністю готову колекцію. В.Ю. Данилевич назвав цей дарунок «без сумніву, найважливішою подією в житті музею» [Данилевич, 1914, с. 3]. Отримана колекція викликала захват не лише у В.Ю. Данилевича, а й в усіх присутніх при цьому професорів,

слухачок і навіть служителів Курсів [Колеснікова, 2007].

Потрібно також згадати, що В.Ю. Данилевич у 1908 р. видав підручник з археології «Курс русских древностей», в якому описував шляхи формування та розвитку археології, наводячи приклади інших зарубіжних країн, давав визначення археології як науки та наголошував на важливому значенні археологічних з'їздів для вивчення пам'яток старовини. «Каждый съезд вызывает интенсивную работу по изучению старины, в том числе и доисторических древностей, в более или менее значительном районе, намеченном для исследования ко времени съезда. Такое изучение местных древностей ведется, конечно, более систематично и полно, по заранее выработанным программам» [Данилевич, 1908, с. 19] Матеріали учасників з'їздів були опубліковані в «Трудах», а також виходили як додатки до «Древностей».

Також, із лекційного курсу В.Ю. Данилевича, читаного на Вищих жіночих курсах 1907—1908 рр., можна дізнатися про його власне розуміння стану археологічної освіти в країні: «Успешное развитие доисторической археологии несколько затрудняется тем, что в наших университетах нет особой кафедры по этой науке. Лишь в немногих университетах читались особые курсы по доисторической археологии. Например, в Университете Св.Владимира такой курс читал до половины 90-х годов покойный проф. В.Б. Антонович. Хотя до некоторой степени этот пробел в нашем историческом образовании восполняется теперь учреждением двух Археологических Институтков: в Петербурге (1877 г.) и в Москве (1907 г.). Оба Института имеют целью подготовить прежде всего ученых архивистов, но вместе с тем в них преподаются также другие отрасли археологической науки, в том числе и доисторическая археология. Но особенно крупного значения для развития доисторической археологии эти учебные заведения не могут иметь, т. к. обслуживают преимущественно столичных любителей древностей, а провинция, как и раньше, страдает недостатком ученых археологов, пробавляясь почти исключительно дилетантскими занятиями в области русских древностей» [Данилевич, 1908, С. 23].

Отже, В.Б. Антонович та В.Ю. Данилевич зробили археологічну освіту в Києві можливою. У результаті тривалої викладацько-організаційної та науково-просвітньої діяльності вчених, було сформовано науковий осередок і виховано цілу плеяду вчених — К. М. Мельник-Антонович, Д.І. Багалій, Л.П. Добровольський, В.Г. Ляскоронський, П.В. Голубовський, П.П. Курінний, В.Є. Козловська та ін. Хоч ці два викладача і не змогли зробити

перевороту в археологічній освіті, але результат їх діяльності говорить сам за себе. Курс археології (старожитностей) став повноправним університетським курсом, який читався і в університеті і на Курсах, фонди університетського музею завдяки спільній праці викладачів та студентів постійно поповнювалися новими експонатами, студенти вели самостійну дослідницьку роботу, найкращі реферати публікувалися в «Університетських записках» та окремих збірниках.

Антонович В.Б. Музей древностей / В.Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета Св. Владимира (1834-1884). — К., 1884. — С. 60—76.

Верзилов А. Воспоминания об В.Б. Антоновиче / А. Верзилов // Син України: Володимир Бонифатійович Антонович. Том 1. — К., 1997. — С. 412—419.

Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність В.Ю. Данилевича: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. О. Гомоляко. — Чернігів, 2012. — 19 с.

ДАК (Державний архів м. Києва) ф. 16, оп. 317, № 48.

ДАК ф. 16, оп. 320, № 45.

ДАК ф. 16, оп. 329, № 150.

Данилевич В.Е. Курс русских древностей / В.Е. Данилевич. — К., 1908. — 187 с.

Данилевич В. Отчет Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве за 1912/13 и 1913/14 академические годы / В. Данилевич // Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве. Вып. 1. — К., 1914. — С. 5—13.

Данилевич В. Професор В.Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О / В. Данилевич. — К., 1928. — 20 с.

Завитневич В.З. Из воспоминаний о В.Б. Антоновиче, как археологе / В.З. Завитневич // Памяти члена-учредителя Исторического Общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича (8 марта 1908 г.). — К., 1909. — С. 22—27.

Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи» / О. Кіян. — К., 2005. — 492 с.

Кобченко К.А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878—1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / К.А. Кобченко. — К., 2004. — 20 с.

Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії / В.А. Колеснікова. — К., 2007. — 192 с.

НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології національної академії наук України) ф. 2, № 140.

Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. Т. 2. — М., 1902. — С. 175—176.

Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. — К., 1995. — С. 5—76.

С. С. П и ч к у р

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КИЕВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.

В статье рассматривается становление археологического образования на примере университета св. Владимира и Высших женских курсов во второй половине XIX — начале XX в. Показана роль профессоров В.Б. Антоновича и В.Е. Данилевича в формировании научно-образовательного процесса в указанных учебных заведениях. Подчеркивается значение создания музея при Высших женских курсах и развития коллекции Музея древностей при Университете Св. Владимира для преподавания археологических дисциплин. Делается вывод о том, что результатом профессиональной деятельности преподавателей было воспитание целого ряда исследователей, впоследствии плодотворно работавших в науке.

S. P i c h k u r

ARCHAEOLOGICAL EDUCATION IN KIEV IN THE SECOND HALF OF XIX — THE BEGINNING OF XX c.

This paper deals with the formation of the archaeological education at the St. Vladimir University and the Highest Women College in the second half of XIX — the beginning of XX century. Professor V.B. Antonovich and V.Yu. Danilevich participated in the formation of the scientific and education processes at these institutions. One may highlight the role of a museum at the Highest Women College and the development of the Museum of Antiquities at the St. Vladimir University. Numerous great researches were trained in the result of these educational activities.